

УДК 821.16.091

Олександр АСТАФ'ЄВ

**ПОВІСТЬ ЮЗЕФА ІГНАЦІЯ КРАШЕВСЬКОГО
«MISTRZ TWARDOWSKI»**

У статті на широкому тлі європейської літератури, сказань про Фауста, творів «Мадейове ложе», «Бельгафор», поезій Вергілія, Гете, Байрона, Міцкевича, Корсака, Шуйського проаналізовано міфологему пана Твардовського в однойменній повісті Юзефа Ігнаці Крашевського.

Пан Твардовський – «польський Фауст», як його називають дослідники, чорнокнижник, легендарна постать, дуже популярна у слов'янських літературах. Оповіді про нього постали в Польщі в другій половині XVI ст., розвивалися й обростали новими деталями протягом кількох століть, вбираючи в себе різні теми і мотиви творів польського фольклору, а також легенд середньовічних літератур Європи. Тому сказання про пана Твардовського можна поставити в один ряд із світовими легендами про таких чорнокнижників, як староперський Зохак, візантійський Феофіл, кельтський Мерлін, іспанський Кипріян, італійський Карул, чеський Жито, німецький Фауст. Починаючи з першої чверті XIX ст., вони дедалі більше привертають увагу вчених фольклористів, етнографів, істориків літератури і громадської думки і т. п.

Одні з них оголосили Твардовського реальною особою, батько був боднарем, газдою або купцем, нібито слухачем лекцій німецького філолога і гуманіста Філіппа Меланхтона у Віттенберзькому університеті¹. Про пана Твардовського як історичний прототип говорив і його сучасник – краківський єпископ Франтішек Красиньський: він зустрічався з ним у Віттенберзі, під час його студій з алхімії і астрології, зустрічалися вони і в Кракові, де Твардовський служив конюшим при дворі Сигизмунда II². Йохим Поссел, лікар короля Сигизмунда III, у своєму рукописному творі «Historia rerum polonicarum et pruthenicarum ab anno 1388 ad annum 1623» (1624) повідомляв, що Твардовський жив при дворі польського короля Сигизмунда II Августа, який правив з 1548 по 1572 р.

Інші вчені вважають Твардовського фантастичною копією німецького Фауста, одягненого в польський кунтуш і з шаблею збоку^{3, 4, 5}. Згодом його

---

¹ Krzyżanowski J. Paralele. – Warszawa, 1961. – S. 40–41.

² Kuchta J. Historyczność postaci Twardowskiego wedle źródeł. – Lwów, 1928. – S. 74–75.

³ Vogl T. Twardowski – der polnische Faust. – Wien, 1861.

⁴ Leppelmann W. Twardowski, der polnische Faust. – Münster, 1910.

⁵ Goldstern J. Twardowski, der polnische Faust // Zeitschrift für österreichische Volkskunde (Wien). – 1912. – Т. 1–2. – 1/2.

прототип почали шукати в польських середньовічних переказах⁶; ⁷ і навіть у творах римського поета Вергілія⁸. Перший зведений текст оповідей про пана Твардовського опублікований 1837 року у праці відомого польського фольклориста й історика літератури Казімежа Владислава Вуйціцького⁹.

Насправді ж вітенберзькі матрикулярні книги не подають жодних конкретних відомостей про Твардовського, хоча в народній пам'яті існує чимало «автентичних пам'яток» про його магічні діяння: напр., нібито у парафіяльному костюлі у Венгрові зберігається його люстра, а в Кракові – легендарна книга чорнокнижника, У 1734 р. єзуїт Адам Нарамовський повідомив, що ксьондз Даниєль Бутвіл знав і розповідав про книгу чорної магії, що належала Твардовському. Проте історик Єжи Самуель Бандтке довів, що ця «Liber magnus» виявилася твором XV ст. Павла з Праги на прізвисько Жідек, і зовсім не належала Твардовському¹⁰. Ще одна книга начебто була замурована в стіні Віленської бібліотеки і згодом загинула, про це чув близько 1620 р. ксьондз Шпота¹¹.

І досі побувають перекази про будинки Твардовського у Бидгощі і Кракові і так звану «кафедру Твардовського» чи ґрот на Кжем'янках під Краковом, у якому він проводив нараду з чортами. Також кажуть, що він створив греблю під Вислицю, залучивши до цієї роботи чорта, і той виконав велетенську працю, що перевершує людські можливості; греблю, вважають, було знесено правдоподібно за Казимира Великого. Ходять чутки про збережені залізні двері, на яких чорти несли Твардовського до пекла. І, нарешті, цикл легенд пов'язаний із корчмою з назвою «Рим», у якій чорт полонив чорнокнижника, таких корчм є біля десяти, вони розташовані і в Польщі, і в Україні. Польський історик Вацлав Александр Мацейовський у 1830-і роки чув від одного з російських генералів про те, що на Полтавщині біля міста Лубен є корчма під назвою «Рим», де біси нібито розтерзали Твардовського¹². Історія про Твардовського має незліченну кількість варіантів і поєднує її з дуже багатьма мотивами, відомими з інших подань.

Тема Твардовського була популярною і в Україні, зокрема в народних піснях. Так, пісня про «бешкетника-чарівника пана Твардовського» входила до рукописного збірника західно-українських пісень. Цей збірник у 1827 році надіслав Михайлу Максимовичу професор Віленського університету Ігор Лобойко, але замість цієї пісні до збірника було включено баладу «Петра Гулака-Артемівського «Твардовський»». Пісні про чорнокнижника були популярні, за свідченням Михайла Максимовича, на Полтавщині¹³.

У XVI ст. в Україні були поширені списки «Повісті про Саву Грудцина», яка

⁶ Skarbek F. Życie i przypadki Faustyna... Dobosińskiego. – 1838. – Т. 1–2. – Т. 1.

⁷ Kuchta J. Motyw Matki Boskiej – Ucieczki Crzesznych w podaniach ludowych o czarnoksiężniku Twawrdowskim. – Lwów, 1933. – S. 14.

⁸ Twardowski // Słownik folkloru polskiego / Pod red. J. Krzyżanowskiego. – Warszawa, 1965. – S. 405–407.

⁹ Wójcicki K. W. Klechdy. Starożytne podania i powieści ludu polskiego i Rusi. – Warszawa, 1837.

¹⁰ Bandtke J. S. Historia Biblioteki i Uniwersytetu Jagiellontkiego. – Krakow, 1821. – S. 120–124.

¹¹ Maczytiski J. Czarnoksięska księga Twardowskiego w Bibliotece Jagiellonskiej w Krakowie // Czas. – 1856. – № 30. – S. 3, 80–82.

¹² Masiejowski W. A. Sowirzał I Twardowski // Masiejowski W. A. Polska a Ruś aż do połowy XVII w. – Warszawa, 1842. – Т. IV. – S. 392.

¹³ Попов П. Перший збірник українських народних пісень // Українські пісні видані М. Максимовичем. Фотокопія з видання 1827 р. Підготовка і розвідка П. Попова. – К., 1962. – С. 14.

створена, ймовірно, у Москві, в Чудовому монастирі. Досліджуючи цю пам'ятку, яка має багато варіантів, Володимир Розов порівнює її з твором «Грішні спасіння» з бібліотеки Києво-Печерської лаври і звертає увагу на те, що епізод про продажу душу дияволу дуже схожий у цих творах, він може бути паралеллю до пана Твардовського, але певності нема, бо не виключено, що тут могли бути використані й інші джерела, скажімо, італійські, зі збірника «чудес» Богородиці¹⁴. В українському фольклорі, наприкінці XIX ст. було записано легенду про Твардовського-Повитовича, який продав свою душу чорту і за це був засуджений висіти між небом і землею, але ця легенда не мала нічого спільного з балади Адама Міцкевича і Петра Гулака-Артемівського¹⁵. У відділі рукописів Російського музею у Москві зберігається текст «Истории о пане Твардовском и его славных действиях»¹⁶.

У журналі «Вестник Европы» (1827, т. 6) було надруковано баладу Петра Гулака-Артемівського «Твардовський». У вступній статті до неї редактор Михайло Каченовський, уродженець Харкова і випускник Харківського колеґіуму, писав: «Сколько известно, малороссийская словесность поддерживается единственно стихотворениями в забавном или шутилом роде... сюда принадлежит и Твардовский. Польская словесность с некоторого времени хвалится балладою такого же содержания – произведением таланта г-на Мицкевича, отличного поэта. Герой баллады и его союз с бесом известны не менее в Польше и за Днепром, как в Малороссии и на Украине»¹⁷. Із цієї сюжетної схеми про пана Твардовського Адам Міцкевич бере лише одну ситуацію – прихід чорта за душею чорнокнижника до корчми «Рим», але розробляє її в суто гумористичному ключі.

Балада Адама Міцкевича починається сценою веселощів у корчмі, де народ п'є, курить, веселиться, і Твардовський потішає всіх різними витівками: то махне шаблею біля вуха і з'явиться заєць, то обернув суддю із трибуналу у собаку, і той бігає по залу і гавкає, то шевцеві з лоба видер трубку й кран і наточив кілька відер горілки.

Jedza, pija, lulki pała,
Tańce, hulanka, swawola;
Ledwie karczmy nie rozwałą,
Cha cha, chi chi, hejza, hola!

Twardowski siadł w końcu stoła.
Podparł się w boki jak basza;
«Hulaj dusza! hulaj!» – woła,
Śmiesz, tumani, przestrasza.

Żołnierzowi, co grał zucha,
Wszystkich łaje i potraça,
Swisnął szablą koło ucha,
Już z żołnierza masz zająca.

¹⁴ Розов В. Повѣсть о Саввѣ Грудцынѣ // Университетские известия. – 1905. – №3. – С. 1–3.

¹⁵ Етнографічний збірник Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка. – Львів, 1902. – Т. 2. – С. 203.

¹⁶ Гулак-Артемівський П. Байки, балади, лірика. – К., 1958. – С. 1, 78.

¹⁷ Там само, С. 199–200.

Власне, карнавальна картина веселоців, сміху, ілюзійонізму із домінантою ігрового елемента і театральнo-зорових форм відчувається і на початку балади Петра Гулака-Артемовського «Твардовський». Тут ті ж веселоці, карнавальне світовідчування, фамільярність у контактах між людьми, де навіть суддю із трибуналу можна обернути на зайця, сміх, дотепи, щось схоже на «свято дурнів»:

«Нуте, хлопці! швидко, шпарко!
Музики заграйте!
Гей, шинкарю, гей, шинкарко,
Горілки давайте!»

Ріжуть скрипки і бандури,
Дівчата гопцюють;
Хлопці, піт аж ллється з шкіри,
Коло їх гарцюють.

Бряжчать чарки, люльки шкварчать,
Шумує горілка;
Стук, гармидер, свистять, кричать,
Голосить сопілка.

Щоправда, експозиція «бенкету на цілий світ» у Петра Гулака-Артемовського дещо розтягнута, якщо в Адама Міцкевича вона вкладається у перші п'ять строф, то в нашого поета – у дев'ять. Проте тут також на першому плані, сказати б словами Михайла Бахтіна, народний сміх і його форми, сміховий – позацерковний і навіть позадержавний аспект життя, що нагадує римські сатурналії і свідчить про незалежність від будь-якого релігійно-церковного догмату і містики. В цій атмосфері прочитуються спільні в діалозі лінгвокультури карнавальні форми і символи. Твардовський:

1) махнув шаблею і обернув жовніра у зайця: «Świsnął szablą koło ucha, / Już z żołnierza masz zająca» (Міцкевич); «Сікнувсь улан – він вздовж його / Шаблюкою тріснув. / Улан – тю-тю!.. га-га!.. го-го!.. / Зайцем в кутку приснув» (Гулак-Артемовський);

2) обернув патрона у собаку: «Na patrona z trybunału, / Co milczkiem wyróżniął rondel, / Zadzwoił kieską romału, / Z patrona robi się kondel» (Міцкевич); «Взяв набакир писар шапку, / Пан грішми забрязкав: / Аж гульк! Писар – верть в собаку / І на всіх загавкав» (Гулак-Артемовський);

3) підійшов до шевця, видер з його лоба трубку й кран і наточив горілки: «Szewcu w nos wyciął trzy szcutki, / Do łba przymknął trzy rureczki, / Smoknął, smok, i gdańskiej wódki / Wytoczył ze łba pół beczi» (Міцкевич); «А шевцеві пан Твардовський / В такі знаки дався, / Що, мабуть, із час московський / Барилом качався. / В ніс втеревив дві бурульки; / З бурульок, мов з кухви, / Б'ють під стелю через рурки / Джерела сивухи» (Гулак-Артемовський).

Загалом же фабулярний розвиток подій у баладах «Pani Twardowska» і «Твардовський» збігається, що забезпечує діалог лінгвокультур: під час бенкетування з чарки вистрибує Мефістофель і нагадує Твардовському події на Лисій горі, де він запродав душу чортам і підписав договір, згідно з якими через два роки, після веселоців, має приїхати до Риму і віддати чортам свою душу. Переляканий Твардовський починає плутатися у софізмах і нарешті пригадує, що чорт має виконати три його бажання – 1) оживити намальованого коня, 2) супатися у свячений води, 3) взяти за дружину Твардовську.

Третє завдання виявилось найважчим для чорта. Він перелякався, все ближче підступає до дверей, і, нарешті, шубовснув у замкову шпарину.

В Адама Міцкевича:
Diabeł do niego pół ucha,
Pół oka zwrócił do samki,
Niby patrzy, niby słucha,
Tymczasem już blisko klamki.

Gdy mu Twardowski dokucza,
Od drzwi, od okien odpycha,
Czmychnąwszy dziurką od klucza,
Dotąd jak czmycha, tak czmycha.

Ця ж таки розв'язка, до якої рухалася фабула, збуджуючи очікування читачів, міститься і в баладі Петра Гулака-Артемівського:

А чортові не до солі:
Хвостиком киває,
Ніс скопирив, мов ґринджоли,
І дверей шукає...

Помітно, що герой балади Петра Гулака-Артемівського виріс на ґрунті української культури, віна свідомо чи не свідомо увібрав у себе все, що сьогодні позначають термінами «колективна пам'ять», «історична пам'ять» і «дух народу». До Твардовського найкраще підходить та характеристика, яку дав «Енеїді» Івана Котляревського Микола Зеров, наголосивши на умінні автора «надати своєму гуморові національного характеру, накласти на вчинки Енея й троянців густий український колорит»¹⁸.

Петро Гулак-Артемівський застосовує у творі композиційно-кільцьове обрамлення «Нуте, хлопці, швидко, шпарко!» у першій та останній строфі, чого нема в оригіналі. В експозиції твору вжито цілий ряд українських реалій, які відсутні у Міцкевича: «музики», «шинкарка», «скрипки», «бандури», «солімка», «поставець», «сивуха», «шинка», «отаман», «гаман». Засобами відтворення українського колориту (поряд із описами одягу, предметів ужитку, звичаїв, своєрідності побуту) є тропи, позначені яскравою національною емоційністю та поетичністю: епітети і означення («рот свинячий», «ніжки курчі», «хвіст собачий», «ріжки цапині», «біс перистий», «мальована шкапа»), порівняння («Окульбачиш, мов скотину», «з піску, як з ременю», «задихавсь, мов скажений», «хмара, як ніч», метафори («Ріжуть скрипки і бандури», «дівчата гопцюють», «хлопці гарцюють», «люльки шкварчать, гроші брязкають»), персоніфікації («Барилом качався», «в'юн грає», «нагрів чуприну», «вродився будинок», «кінь басує», «шинк затрусився»), алегорії (галки, ворони «бряжчать кайданами», Ніс – карлючка, рот свинячий, / Гиря вся в щетині; / Ніжки курячі, собачий / Хвіст, ріжки цапині), метонімії («нагрів нам чуприну», «шинк затрусився»), гіперболи («джерела сивухи», гвіздок – чверть ліктя завдовжки» та ін.

Фабулярну основу усіх сюжетів про «польського Фауста» схематично можна звести до кількох подій. Пан Твардовський був запроданий чорту подвійно. Перший раз, коли його батько, тонучи в багні, покликав чорта на

¹⁸ Зеров М. Нове українське письменство. Історичний нарис. – Мюнхен, 1960.

допомогу і за його намовою пообіцяв за свій порятунок йому «те, про що зараз не думає, а повернувшись, застане вдома». Це, звісно, був його син, майбутній чорнокнижник, який цей цирограф (договір з чортом, написаний на людській шкірі і скріплений його кров'ю) згодом видре з пекла. Кацпер Твардовський, відомий письменник XVII ст., в 1628 р. написав алегоричну поему під назвою «Pochodnia miłości Bożej z pięciu strażał ognistych», в якій розповідав про те, як Твардовський ходив в пекло добувати у сатани цирограф, даний чорту за те, що нечистий колись врятував його батька від розбійників. Врешті-решт князь темряви віддає цирограф юнакові, але погрожує, що помститься йому і погубить його душу¹⁹.

Юний Твардовський навчався у релігійній школі, читав Свято Письмо, якийсь час працював клерком, як і герой популярної у європейському середньовіччі повісті «Madejowe Łoże», з якої, ймовірно, і взято мотив про Твардовського-клерка і мишу, що привела його до пекла, коли він, за порадою священика, подався до нього за цирографом. Часом Твардовського порівнюють із Скарбніком – героєм циклу повістей «Officijna ferraria» (1612) Валенти Рожденського²⁰. Під старість сам Твардовський уклав угоду з чортом, запродав йому душу за здібність алхіміка і магічне мистецтво. Свою магічну силу він використовував на фіглі-міглі – витівки, розваги, хитрощі на взірць перетворення півня на коня або навпаки, інколи приносить шкоду людям, напр., спонукаючи їх до пияцтва.

Одружитися пану Твардовському також допомагають чорти: завдяки їм він відгадує загадку нареченої, що таємничий звір у банці є велетенською бджолою, а в одній із версій чорт, перебравшись в облачіння священика, навіть хрестить їх. До розповідей про жінку долучається сюжет про розбиті горшки²¹. Щодо характеру пані Твардовської, то він у неї крутий, важкий, зубатий, його майстерно передав Адама Міцкевича у баладі «Pani Twardowska», використовуючи відомий мотив популярної байки «Belfarok» – про одруження чорта із сварливою жінкою. В інших версіях диявол її боїться, бо вона дуже набожна. Зістарівшись, пан Твардовський вдається до різних магічних засобів, напр., щоб помолодшати. Цей мотив узятий із оповідання Вергілія і майстерно опрацьований у «Тукажу» Адама Міцкевича, його популяризації посприяв «Duskurs nabożnyj» (1635) Альбрехта Станіслава Радзивілла, де розказано подібну історію.

У народній оповіді чорнокнижник не завжди вдячний навіть до людей із найближчого оточення, скажімо до свого слуги, який весь час піклується про нього. Спроба слуги обманути господаря і стати багатим, як його пан, матиме кепські наслідки: Твардовський перетворить слугу на павука, той павук буде довго служити своєму панові, до того часу, поки маг не стане мешканцем місяця, він простелить свою павутину аж до землі, час від часу спускатиметься на неї, а після повернення, сідатиме на вухо майстра і розповідати йому про все, що бачив і що чув.

Багато фантастичних вчинків належить пану Твардовському, найбільшої слави серед них зажило викликання з того світу тіні Барбари Радзивіллівни, жінки польського короля. Коли прийшла пора дотриматися умови і віддати чортові душу, то Твардовський придумує для чорта цілий ряд завдань, важких

¹⁹ Swieżawski E. Do studiów nad podaniem o Twardowskim // Biblioteka warszawska. – Warszawa, 1875. – Т.ІІІ. – S. 8–9.

²⁰ Krzyżanowski J. Paralele. Op. cit., S. 42.

²¹ Twardowski // Słownik folkloru polskiego. Op. cit., S. 405–407.

і водночас парадоксальних. На думку Юліана Кжижановського, чорт має: 1) знести з цілої Польщі срібло до Олькуша і залити його водою або засипати піском у копальні; 2) перемістити високу скелю і поставити її шпилем на землю (звідси назва Піскова скеля), 3) протягом години вкрити лісом голі гори; 4) скупатися у священій воді, не щупаючи її; 5) має оживити намальованого коня; 6) збудувати корчму з піску; 7) скрутити бич із піску; 8) взяти собі за жінку пані Твардовську; 9) вбити кілька десятків цвяхів у зернятко маку; 10) покрити хату замість стріхи жидівськими бородами; 11) викликати летючого коня; 12) зробити порошок із сушеної води; 13) збудувати міст із маку; 14) зробити протягом однієї години озеро; 15) перенести скелі з-під Кракова в околиці Велуня і т. д.²²

Казімеж Владислав Вуйціцький розповідає, що згідно з договором чорт мав виконувати будь-які бажання шляхтича, але якщо той потрапить до Риму, то – завладіти його душею. Врешті-решт сатані набридло виконувати бажання Твардовського: підстерігши його в темному лісі, він зажадав поїздки до Риму, а після відмови вирвав з коренем сосну і так сильно вдарив шляхтича, що злавав йому ногу (звідси прізвисько Твардовського – «Кривоногий»). І все ж діявол перехитрив Твардовського: приїхавши за викликом до хворого, Твардовський зайшов до корчми, яка іменувалася «Рим». Як тільки він переступив поріг, на даху пролунало гучне каркання ворон, ухання пугача, крики сов. Твардовського зустрів пишно зодягнений пан, з-під капелюха якого виднілися роги, з-під черевиків стирчали кігті, ззаду ж бовтався хвіст. Твардовський зрозумів, що це чорт і прийшов час розплати.

Щоб відстрочити розв'язку, він вихопив з колиски дитину і прикрився нею. Тоді диявол звернувся до нього по-латинськи: «*Quid cogitas, domine Twardowski? An nescis pacta nostra? Verbum nobile, debet ess stabile*». Шляхтич зобов'язаний стримати дане слово. Твардовський скорився. Диявол схопив його кігтями і вилетів з ним через трубу комина (за іншою версією – пробивши цегляну стіну) до небес. Зі страшної висоти Твардовський в останній раз побачив людей, свій Краків і рідну землю. У нього защеміло серце від болю. Раптово на розум прийшла думка про порятунок. Шляхтич почав тихим голосом наспівувати молитву на честь Богородиці, знану з дитинства. І вона була почута і на небесах: Діва Марія врятувала Твардовського. Але звільнивши його душу од пекельного вогню, небо все ж не захотіло прийняти її: Твардовський був засуджений до судного дня поневірятися між небом і землею²³.

Події в корчмі мали широкий розголос. Аналогію до пригоди з Римом можна відшукати в легенді про папу Сильвестра II, який продав чортові душу і користувався з безкарності, допоки не відслужив меси в Єрусалимі: власне римський біскуп, нічого не підозрюючи, потрапив до каплиці під назвою «Єрусалим»²⁴. Апеляція чорта до гонору шляхтича («*Quid cogitas, domine Twardowski? An nescis pacta nostra? Verbum nobile, debet ess stabile*») – також мотив одвічно польський²⁵, а Ігнаці Матушевський вважає його одним із багатьох складових Фауста (хоча німецький учений не ідентифікує себе з шляхтичем)²⁶. Мотив безкорисної допомоги часто зустрічаємо у легендах про

²² Krzyżanowski J. Paralele. Op. cit., S. 40–41.

²³ Wójcicki K. W. Klechdy. Starożytne podania i powieści... Op. cit., S. 140–148.

²⁴ Matuszewski I. Pisma. – Warszawa, 1925. – Т. 1. – S. 261.

²⁵ Kuchta J. Historyczność postaci Twardowskiego wedle źródeł. Op. cit., S. 8.

²⁶ Matuszewski I. Pisma. Op. cit., S. 260.

шайтана, хоча він має у випадку Твардовського виразне польське забарвлення²⁷. Можна сказати, що скористатися з цього мотиву допоміг поет Каспер Твардовський (Каспер із Самбора), який у «Pochodnie miłości Bożej» (1628) розповідає, як жертва шайтана покликала на допомогу Матір Божу.

Так само з історією пана Твардовського пов'язана розповідь про шляхтича з Бидгощі, який заради збагачення вдається до способу, запропонованого чорнокнижником: він у самотній хаті лічить гроші від 1 до 9 і навпаки, має так робити цілу ніч і не помилитися. Чорт перед світанком обманює неборака і той замість грошей отримує від чорта батогів. Походження цього епізоду дослідив Флоріан Сярчинський, на його сліди натрапляємо й у «Compendium historiae» (1624) Йохима Поссела, надвірного лікаря й історика Сигизмунда III²⁸.

В епоху романтизму міфологема пана Твардовського була дуже популярна в польській літературі, письменники у своїх пошуках зверталися у пошуках натхнення до двох основних джерел – до європейської літератури і до народної поезії. Яскраво змальований образ «польського Фауста» у баладі Томаша Зана «Twardowski» (1818). Балада Адама Міцкевича «Pani Twardowska» (1821) написана в комічно-побутовому дусі, з використанням не лише народних сказань про Твардовського, але і казок, на кшталт «Jak baba diabła wyoniczyła» і байок, на взірць «Belfagora» про одруження чорта на сварливій жінці²⁹. Відкинувши традиційну повчальну кінцівку легенди, Адам Міцкевич модифікує міфологеми: Твардовський вимагає від чорта, щоб той прожив рік з його жінкою. Почувши про це, сам чорт рятується від шляхтича втечею. У 1825 р. Ян Непомуцен Камінський написав для львівського театру п'єсу «Twardowski na Krzemionkach», близьку за текстом до народної легенди, але відрізняється вона від неї широтою і драматизмом дії, а також більшим числом персонажів³⁰. Юліан Корсак у драматичній поемі «Twardowski Czarnoksiężnik» (1840) змалював шляхтича фантазером, що з'єднав в собі риси Манфреда і Фауста, але був позбавлений справжньої енергії і розуму; диявол тут зображений у дусі карикатури, як невдалий філософ, який претендує на роль глибокого мислителя³¹.

Юзеф Ігнаці Крашевський в 1840 році написав повість «Mistrz Twardowski», використавши взяті з народних книг перекази про нього. В основі твору – ланцюг подій, змодельованих відповідно до народних переказів: 1) на Твардовського нападають розбійники і він, щоб урятуватися, кличе на допомогу диявола і віддає йому за свій порятунок «те, про що зараз не думає, а, повернувшись, застане вдома», тобто сина; 2) після важких проблем із хрещенням, кількох років навчання у школі «Всіх Святих» син за порадою дзвонаря Домініка вирушає до пекла, щоб вирвати у чортів цирограф, підписаний кров'ю батька, веде його до пекла польова миша; 3) Твардовський таки забирає з пекла цирограф, але невдовзі сам закладає чортові душу за «владу творити чудеса усупереч законам природи і людського розуму» і виконання сатаною будь-яких його забаганок; 4) він сповна користується своїм мистецтвом: на прохання короля викликає з того світу тінь його

²⁷ Kuchta J. Motyw Matki Boskiej. Op. cit., S. 18.

²⁸ Sledzenie dokładniejsze o mistrzu Twardowskim // Czasopism Naukowy Zakładu im. Ossolińskich. – 1829. – Z. 1. – S. 26–36.

²⁹ Mickiewicz A. Pani Twardowska // Mickiewicz A. Ballady i romansy. Oprac. W. Rzehak. – Kraków, 2007. – S. 39–43.

³⁰ Lasocka B. Jan Nepomucen Kamiński. – Warszawa, 1972. – S. 40–42.

³¹ Korsak J. Twardowski Czarnoksiężnik // Księga cytatów z polskiej literatury pięknej od XIV do XX wieku / układ Paweł Hertz, Władysław Kopaliński. – Warszawa, 1982. – S. 182.

дружини Барбари Радзивіллівни, показує людям чудеса, допомагає беззубій бабі вийти заміж, молодому хлопцеві – зійтися з своєю коханою, ремісника звільняє від чарів сусідки, мирить чоловіка з жінкою, омолоджує бургомістра і т.д.; 5) чорт показує йому результати його діянь і допомоги людям, що призвели до падіння, вбивства, проклять; 6) його слуга Матюха самотужки береться за омолодження старости і не може впоратися з цим завданням – староста опиняється у комі; 7) за порадою чорта Твардовський прагне відчутти принади життя і земне щастя, та його кохання до жінок не має взаємності, він віддається розпусті, а слугу Матюшу за обман і жадобу збагачення перетворює у павука; 8) чорнокнижник закохується у Агнесу, викрадає її з дому, фіктивно вінчається з нею, бо за священника йому служить диявол, але з цього шлюбу нічого не виходить: Агнеса зраджує його, він виганяє її з дому, а її жениха перетворює у собаку; 9) Агнеса на базарі торгує горшками, а біля неї у вигляді собаки третя її колишній любовник, і скільки базарів вона не міняє, Твардовський весь час її віднаходить і мстить: наказує слугам бити горшки і лупцювати собаку; 10) чорт розробляє хитрий план, як заманити Твардовського у свої лабеті, буде корчму під назвою «Рим» і заманює туди чорнокнижника, та заводіти ним не може, бо той прикриває себе немовлям; 11) після апеляції до «совісті шляхтича» і «слова шляхтича» він таки переконує Твардовського покинути дитину і віддатися йому у руки, після чого чорти вилітають із ним через димар; 12) та по дорозі до пекла чорнокнижник співає Богородичну пісню, чорти випускають його і він зависає між небом і землею, з ним опиняється його вірний слуга павук Матюша, він снує павутину між небом і землею, приносячи своєму пану нові відомості із землі.

Отже, запозичений народний сюжет про пана Твардовського допомагає письменнику: 1) скріпити події ряди в одну цілісну лінію і надати їм естетичної цілісності і завершеності; 2) «спровокувати» вчинки персонажів, насамперед чорнокнижника, бо всі події, по суті, виступають «полем» його магічних і фантастичних діянь, вони допомагають йому різнопланово і сповна розкритися перед читачем у вчинках та емоційних відгуках про те, що відбувається; 3) події ряди каталізують вольове начало головного героя, його авантюризм, який виступає генератором життєвих конфліктів, незадоволення головного героя самим собою, його перемог і поразок, все це обумовлює драматизм твору.

Сюжет повісті має архетипно-міфологічний характер, дія рухається від зав'язки до розв'язки, основну увагу тут приділено перипетіям, несподіваним різким «зсувам» у долі головного героя – він проходить через усеможливі повороти від щастя до нещастя, від невдач до успіхів і навпаки. Очевидно, філософський сенс цих перепитій – сформувати у читачів уявлення про життя як арену щасливих і нещасливих збігів обставин, які «капризно» змінюють одна одну. Герой виступає маріонеткою у руках долі і тому ремствує на неї.

Герой повісті Юзефа Ігнаці Крашевського змальований усебічно, як особа з чітко окресленими і яскраво вираженими рисами вдачі, тим психологічним комплексом, який у літературознавстві називають «байронічним героєм». Недаремно дослідники вказують на захоплення польського письменника творчістю Джорда-Ноела-Гордона Байрона. З появою «Паломництва Чайльда Гарольда» та інших творів герой Байрона став літературним втіленням духу епохи, тих настроїв, якими жило суспільство початку XIX століття. Це було художнє відкриття поета, яке він зробив у спостереженнях над самим собою і над своїм поколінням.

Пан Твардовський – розчарований у принадах світу, його не радує ні багатство, ні розваги, ні слава. Основний його духовний стан – нудьга. Він не

задоволений колишнім середовищем, не може знайти місце в ньому, звідси його блукання в нетрях власної душі й у світі. Він відчуває світову скорботу, загальну невлаштованість людства. Його душа протестує проти неволі, духовної ницості, обмеженого існування, прагне полинути у світ чистих і світлих почуттів, краси природи, високих ідеалів, але світ жорстокий до нього.

Як кожен байронічний герой, він самотній і відчужений. Його страждання і почуття становлять головний предмет дослідження автора. Твардовський – песиміст і водночас егоїст. Він несе загибель усім, хто його любить. Це грішний ангел, демон, який ніде не знаходить розради, але і сам страждає від цього. Тому дух бунтарства, рефлексія і двоїстість – характерні риси його психології.

Już zgrzybiałych jego oczu
Nie radują blaski słońca,
Bo on myśli, że go wkrótce
Noc ogarnie, noc bez końca.

I poczyna szukać drogi,
By okłamać siły wraże,
Chce się modlić, lecz wtem właśnie
Bije północ na zegarze.

Пан Твардовський заглиблюється у свій внутрішній світ і власні ідеали і саме там знаходить «крила» для душі. Юзеф Ігнаці Крашевський показує трагедію людини у світі, але разом із тим стверджує великі внутрішні можливості особистості. Він із тонким психологізмом розкриває суперечливість душі людини, її залежність від темних сил і водночас природне прагнення до добра, світла, ідеалу. Це та сила, що здатна пробудити особистість до життя, впливати на внутрішній стан особистості.

Автор уславлює «дух бунтарства» як приклад для всього людства. «Польський Фауст», чужий і самотній у цьому світі, незадоволений навколишньою дійсністю і собою, він не знайшов ні високих ідеалів, ні вірних друзів, ні щирого кохання, ні внутрішньої гармонії. Герой переживає глибоку душевну драму, він не зумів подолати свою самотність, відчуженість, зневіру. Для нього є характерними розчарованість у навколишній дійсності, протест проти неї, нудьга, блукання у нетрях власної душі, розчарування, меланхолія, туга за нездійсненими ідеалами.

Сам письменник зумів подолати подібні настрої, знайшов шлях до самого себе і світу, на його думку, людина здатна вийти на широкий простір, стати творцем історії та світу, подолавши в собі духовну ницість і відчуження³². Його головна риса – інтелектуальний скептицизм. Твардовський не сприймає в готовому вигляді ніяких моральних істин, духовних цінностей, усе піддає сумніву. Водночас і самого себе не вважає мірилом усіх цінностей. Він не має готових рецептів «єдино правильної» поведінки, тому сумнівається й у власних вчинках та думках. Саме тому він постійно їх аналізує, і в цьому самоаналізі виявляються його прагнення до самопізнання, намагання зрозуміти людей, які його оточують, і соціальні та етичні норми, бажання збагнути філософський сенс життя, суть призначення людини, дивовижного поєднання в ній добра і зла, свободи і необхідності. З волі автора Твардовський немовби проходить випробування різними життєвими ситуаціями, насамперед коханням. Кохання до Агнеси спершу ніби й було

³² Радишевський Р. Ю. І. Крашевський: діалоги з Україною. – К., 2012. – С. 60–62.

взаємне, але Агнеса його зрадила. Отже, і в коханні він зазнає поразки.

Усі дії Твардовського прямо або опосередковано руйнують долі інших людей і стають причиною його власних страждань. Його портрет схожий на портрет, складений з пороків усього цілого покоління...

Твардовський – це тип «зайвої людини», яка не може змиритися із законами сучасного їй суспільства і, можливо, саме через це запродує душу дияволу. Він утілює в собі стихійну силу дикої природи, красивий і водночас страшний, благородний, але здатний на безжалісні вчинки (скажімо, свого слугу Матюшу перетворив у павука). Його пристрасть схожа до урагану, страхітливої руйнівної сили. Він ніби є носієм абсолютного чоловічого начала в його первісному прояві. Це сильна, яскрава, але самотня особистість. Саме цим можна пояснити популярність цієї міфологеми серед польських письменників. Густав Зелінський у п'єсі «Czarnoksiężnik Twardowski» (1856) зобразив диявола хитрим і змученим слугою, який намагається при першій слушній нагоді запроторити шляхтича в пекло³³. А поет і публіцист Юзеф Шуйський опублікував поему «Pan Twardowski» (1862). Образи Твардовського і диявола в ній досить об'ємні і багатогранні: перший – самовпевнений шляхтич, котрий вірить лише у свої ідеали і викликає диявола на духовний поєдинок, другий – поєднує в собі риси чотирьох персонажів – польського домовика, глибокодумного аріанського пресвітера, скептичного дворянина і магната³⁴. Згадаємо ще містерію польсько-українського поета Александра Грози «Twardowski» (1873), де диявол – лише бліда копія гетевського духу заперечення³⁵ та розділ «Twardowski» з балади В. Висоцького «Nowe dziady».

Міфологема пана Твардовського дуже поширена у творчості польських поетів, таких як Л Стафф («Mistrz Twardowski», 1902); Л. Ридел («Pan Twardowski», 1906); Ю. Бурсевич («Z Twardowskim», «Życie Literackie», 1955/22,2); В. Сцісловський («Pani Twardowska», «Nowy Świat», 1955/45,4); Т. Слупецький («O chłopcu, co chciał czarnoksiężnika Twardowskiego naśladować», «Zielony Sztandar», 1955/42,12); К. Єжевська («Pan Twardowski», «Teatr lalek», 1957/1,31–42); Є. Голембовський («Mistrz Twardowski», «Kamena», 1958/3–4,9), Т. Хрусцелевський «Twardowski», «Odgłosy», 1958/27,4); «Lustro Twardowskiego w Węgrowie», «Barwy» 79/10,9); «Pan Twardowski na kogucie i meserszmity», «Tygodnik Kulturalny», 1984/34,9); Ігнаці Грабарчук («Pan Twardowski», «Regiony», 1979/2,7–8); А. Богуня-Пачинський («Szkoła Twardowskiego», «Życie Literackie», 1984/12,9). Самозаглибленим індивідуалістом змальовують Твардовського прозаїки: Я. Волощиновський (повість «O Twardowskim, synu ziemianki, obywatelu piekieł, dziś księżycowym lokatorze», 1927); Є. Карбовський («Pan Twardowski», фрагмент оповідання «Zdrowie», 1955, 8, 6–7; 10,10–11), Є. Добжицький («Jako Twardowski po Krakowie na ognistym kogucie harcował», фрагмент зі збірника краківських легенд «Od A do Z», 1955/14, 2–3), Я. Івашкевич (повість «Młodość Pana Twardowskiego», фрагмент у часописі «Poezja», 1978/4,3) й ін.

Про душевну драму чорнокнижника можна навести чимало художніх свідчень, напр. у Свядека (псевдонім): «Teatr Wielki się pali, lecz choć w gruzach stoi – | Pan Twardowski się broni, djabła się nie boi» («Teatr Wielki»); а ось бентежні слова Ярослава Івашкевича: «Słuchać płacz tenora – || Czy Faust to płacze, czy Twardowski?» («Tristan przebrany», III) та Віслави Шимборської: «Tu – ni księżyc, ni ziemia i żyzy zamarzają. O Yeti, Połtwardowski, zastanów się, wróć!» («Z nie odbytej wyprawy w Himalaje»); Тадеуша Шая: «I pan czas zaklęty w wieżystej sylwetce | Starego Krakowa nuci jakiegoś poloneza | To wielki

³³ Zieliński G. Czarnoksiężnik Twardowski. – Warszawa, 1856.

³⁴ Szujski J. Pan Twardowski. – Kraków, 1866.

³⁵ Groza A. Twardowski. Misterium z podań narodowych. – Brody, 1873. – Cz. 1–2.

alchemik pan Twardowski | Szepcze mu do ucha niezbyt cenzuralne fraszki...» («Szary człowiek w adwencie») та ін.

Образ пана Твардовського оживає у поемі Юрія Клена «Попіл імперій» про антилюдську сутність сталінського і гітлерівського режимів:

А з паном Твардовським вигадливий чорт
чаклує й ворожить у замку високим,
і чорт, елегантський, як денді, як лорд,
Європу вимірює цап'ячим кроком.

Музичні твори присвятили чорнокнижникові Є. Голембовський, П. Бем («Mistrz Twardowski», «Kamena», 1958, 3-4,9); живописні – Ю. Коссак («Podanie o Twardowskim», «Tygodnik Ilustrowany», 1862/236); К. Гурський («Mistrz Twardowski», «Tygodnik Ilustrowany», 1904/950); Я. Монюшко («Pan Twardowski», «Świat», 1907/7); В. Герсон («Twardowski wywołuje cień Barbary Radziwiłówny przed Zygmuntem II Augustem», «Biesiada Literacka», 1912/1); В. Пеховський («Pan Twardowski», «Świat», 1907/8 та ін. Усе це свідчить про те, що в міфологемі пана Твардовського митці втілюють первозданну свіжість поетичної фантазії, нетлінність народної пам'яті, а головне, сконденсовану у на диво містких образах свободолюбність, бунтівничість і мудрість, мудрість часто універсального характеру. Тобто зростає тяжіння митців до філософічності, до роздумів над такою великою гуманістичною проблематикою, як людина – суспільство – час із його насущними і гострими питаннями. Як бачимо, міфологема пана Твардовського, яка своїми мотивами перегукується з окремими творами – середньовічними сказаннями про Фауста, повістю «Madejowe Łoże», байкою «Belfagor», циклом повістей «Officijna ferraria» Валенти Рожденського, поетичними творами Вергілія, Йоганна-Вольфганга Гете, Д. Н. Г. Байрона, А. Міцкевича та ін., відтворює неповторний світ народного і національного життя у переломленні світової культури.

Aleksander Astafjew

Powieść Józefa Ignacego Kraszewskiego «Mistrz Twardowski»

W artykule na szerokim tle literatury europejskiej, opowiadania o Fauście, utworów «Madejowe Łoże», «Belgafor», poezji Wergiliusza, Goethego, Byrona, Mickiewicza, Korsaka, Szujskiego przeanalizowana mitologia pana Twardowskiego w jednoimiennej opowieści Józefa Ignacy Kraszewskiego.

Александр Астафьев

Повесть Юзефа Игнация Крашевского «Mistrz Twardowski»

В статье на широком фоне европейской литературы, сказаний о Фаусте, произведений «Мадеево ложе», «Бельгафор», поэзий Вергилия, Гете, Байрона, Мицкевича, Корсака, Шуйского проанализирована мифологема пана Твардовского в одноименной повести Юзефа Игнаци Крашевского.

Aleksander Astafjew

Novel of Juzef Ignatsi Krashevskiy «Sir Tvardovsky»

In this article mythologem of sir Tvardovsky in story of the same name by Juzef Ignatsi Krashevsky is analyzed on the wide background of the European literature, legends about Faust, stories «Madej's bed», «Belgafor», literary works by Vergil, Goethe, Byron, Mickiewicz, Korsak, Shuisky.